

O'ZBEK TILI, ADABIYOTI
VA FOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

uzbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

4
2020

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баходир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ (бош
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Бахтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Ёрқинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)
Шомирза ТУРДИМОВ
Боқижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОНОВ
Улутбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

Манзилимиз:

100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй.

Телефон: 71 233-71-44

E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература

№ 4, 2020

Мухаррир Э.Очилов

Компьютерда саҳифаловчи Б. Зайнутдинов

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан

22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.

Гувоҳнома №0053

© Ўзбекистон Республикаси ФА, 2020 йил.

· БАДИИЙ МАТНДА БИНАР ОППОЗИЦИЯ

Маълумки, табиат ва жамият ҳодисалари ибтидодан бошлаб зид муносабат асосига қурилган: кун-тун, қуруклик ва сув, ер-осмон; яхшилик ва ёмонлик, саҳийлик ва бахиллик, меҳрибонлик-лоқайдлик... Табиийки, бундай муносабат бадий матнда ҳам ўз ифодасини топади. Семиотикада у «бинар оппозиция» деб номланган. Қарама-қаршиликнинг мавжудлиги нуқтаи назаридан бинар оппозиция бадий конфликт ва тазод санъатига маълум даражада яқин туради. Шу билан бирга, ушбу тушунчалар орасида жиддий фарқ борлигини айтиш лозим. Бинар оппозиция бадий матн доирасида муайян белгилар орасида содир бўлади. Бинобарин, белги моҳияти аниқлангандан кейингина улар орасидаги зиддият ҳақида фикр юритиш мумкин бўлади.

Муайян белгининг зидди ҳамма вақт матн таркибида бўлавермайди. Шунга қарамай, унинг зидди тағматнда ёки муаллиф образининг «онг ости» қатламида мавжуд бўлиши мумкин. Дейлик, матнда изғиринли қиш манзараси ва бундан лирик қаҳрамон руҳидаги дилгирлик тасвирланар экан, қишга қарама-қарши бўлган баҳор ёки ёз назарда тугилиши мумкинлиги ҳисобга олиниши зарур. Масалага ана шундай нуқтаи назар билан қарасак, бинар оппозициянинг бадий матндаги асосий гоё-образни аниқлашда муҳим аҳамият касб этиши аёнлашади.

Структур-семиотик таҳлил учун Рауф Парфининг 1962 йилда ёзилган ўн мисрадан иборат қуйидаги шеърининг матнини танладик:

МУАЛЛАҚ ҚЎЛЛАРДЕК БУЛУТЛАР

*Қўйган каби кундага бошин
Ташина саҳро ёмғирни кутар.
Дунёлар ўтларга қорилган,
Англамайдир бу қайноқ тошини,*

*Бу саҳро қон талаши, ёрилган.
Сабрсиз, бу саҳро сабрсиз,
Қайға кўмсин бу чеҳрсиз лошини
Сабрсиз бу саҳро, сабрсиз.*

· *Пуфлар куйиб кетган қуёшини*¹⁴⁴.

М.М.Бахтин ҳар қандай бадий матн бир неча қатламдан иборат бўлишини кўрсатган эди¹⁴⁵. Структур-семиотик талқин ва таҳлил мазкур фикр-қарашнинг ҳаққонийлигини исботлаб беради.

МУАЛЛАҚ ҚЎЛЛАРДЕК БУЛУТЛАР – ушбу матний бўлак ҳам сарлавҳа, ҳам биринчи мисра вазифасини бажарган. Унда булутлар муаллақ

¹⁴⁴ П а р ф и Р. Сукунат. – Тошкент: Юлдузча, 1989, 123-бет.

¹⁴⁵ Б а х т и н М. Проблема текста \\\ Эстетика словесного творчества. – М.: 1979. С. 72.

қўлларга ўшатиляпти. Булут ўзбек халқида (шунингдек, бошқа халқларда) азал-азалдан қут-барака аломати ҳисобланган. Чунки ундан ёғадиган ёмғир ҳаёт, тирикчилик манбаи бўлган экин учун ниҳоятда зарур. Сув бўлмаса, ёгин ёғмаса, дов-дарахт, экинлар қуриб-қовжираб кетади. Натижада қуроқчилик, очлик, қаҳатчилик авж олади. Осмонда булут бўлса-ю, ёмғир ёғмаса, сабр косаси тўлиб бораверади. Умид, илинж бору, ҳозирча амал, натижа йўқ. Муаллақ қўл ҳаракат қилмаганидек, ёғмаётган булут оби ҳаётни заминга сепмаяпти. Матнинг биринчи қатламида ҳаракатсиз булут ўзининг асл маъносини намоён этаётир: заминга ёгин зарур, аммо булут ҳаракатсиз.

Бадний матннинг иккинчи қатламида эса бошқача талқинга эҳтиёж борлиги маълум бўлади. «Ёгин бермаётган булут» Эрк орзусини бадний ифода қилмоқда. Бу орзу амалга ошмаган, унга имкон, тарихий шарт-шароит тўла пишиб етилмаган, аммо булут бир кун ёққанидек, озодликка эришиш муқаррар.

Қўйган каби қундага бошин

Ташна саҳро ёмғирни кутар.

Мазкур матний парча иккинчи талқиннинг тўғри эканлигини очиқ-ойдин кўрсатиб бераётир. Агар биринчи талқинда сувга ташна саҳронинг ёмғирни кутуши ташхис санъати орқали тасвирланган бўлса, иккинчи қатлам таҳлили бошқача-фикр-қарашни юзага келтиради: жабр-жафодан сабр косаси тўлган юрт Озодликни кутмоқда, унга эришиш чораларини изламоқда. Аммо бундай умид ва ҳаракатлар мустабид тузум даврида ўз бошини қундага қўйиш, яъни ўлимни тан олиш билан баробардир.

Дунёлар ўтларга қорилган –

бу мисрада рамзга асосланган белги мавжуд бўлиб, у оламда жабр-истибдоднинг кучайиб бораётгани «ўт» сўзидаги билинувчи орқали ифодаланмоқда.

Англамайдир бу қайноқ тошини –

олдинги мисрадаги ўт (олов) Эрки паймол этувчи ёвуз куч (ижтимоий-ҳарбий қурилма). У ўз тафти (истибдоди) билан «қайноқ тош» (қарам этилган эл қалби)ни аёвсиз равишда қиздирмоқда (зулмни авж олдириб исён ҳиссиётини кучайтирмоқда). Шундай қилиб, икки мисрадаги «ўт» ва «қайноқ тош» белгилари тағматнда зид муносабатга киришиб, муросасиз икки куч ва мафкура орасидаги муросасиз қарама-қаршиликни бадний ифода этаётир.

Бу саҳро қонталаш, ёрилган.

Сабрсиз, бу саҳро сабрсиз,

Қайга кўмсин бу чексиз лоини

Сабрсиз бу саҳро, сабрсиз.

Шеъринг матннинг олдинги мисраларидан бирида «саҳро» белгиси мавжуд эди («ташна саҳро» тарзида). Ҳозир ажратиб олинган матн бўлагида «саҳро» янги сифатлашлар орқали намоён бўляпти: *қонталаш, ёрилган саҳро, сабрсиз саҳро*, инверсия усули билан саҳро сабрсиз тарзида ҳам такрорланган: *сабрсиз, бу саҳро сабрсиз*). Кўриняптики, матннинг таҳлил

майдонида тортилган тўрт мисрасида сахро белгиси (структурализмда код) тўрт марта такрорланган. Бундай тақрир мустамлакачилик шароитида элулуснинг аҳволи чидаб бўлмас тарзда эканлигини таъкидлаш мақсадида истифода этилган. Истиқлол учун қонли кураш, кўзғолонлар бўлиб ўтган, бу фикрнинг «конталаш» сифатлаши тасдиқлаб турибди. Аммо аниқ ва изчил режасиз, пухта тайёргарликсиз бўлиб ўтган кўзгалишлар, уринишлар «чексиз лош» (сон-саносиз қурбонлар)га сабаб бўлган, холос. Бутун «сахро» (мамлакат) мана бу шаҳидлар жасадида тўлиб кетган, золимлар уларни дафн этишга рухсат бермаганлар, зеро, бу бўлгуси исёнкорлар учун «ибрат» бўлмоғи керак.

Пуфлар куйиб кетган қуёшни –

бу ўринда «жасадларга тўла сахро»нинг «куйиб кетган қуёшни пуфлаши»ни икки хил талқин қилиш мумкин:

– исёнкор халқ минг-минглаб қурбон берган бўлса-да, Эрк орзусидан воз кечган эмас. Бу эса ёвуз кучнинг янгидан янги қаҳр-газабига сабаб бўлмоқда;

– матннинг сўнгги мисрасидаги «куйиб кетган қуёш» белгиси Мустақиллик ғояси, идеали маъносини ифодалаган. Зулм салтанати қутурган ўша замонда Эрк туйғуси унутилгандек эди. Аслида эса қабоҳат олами таназзул томон юз бурмоқда. Йиллар давомида қутилган Истиқлол дамлари борган сари яқинлашаётир.

Таҳлилдан маълум бўладики, мазкур бадиий матн ҳам бинар оппозиция асосида юзага келган экан, унда «ёмғир» (Озодлик) белгиси матн майдонидаги бошқа белгилар билан зид муносабатга киришиб, асосий бадиий ғояни тажассум эттирган.

Ушбу шеърининг матн икки бадиий қатламдан иборат: 1. Лирик матн табиат тасвирига бағишланган бўлиб, авжи саратон пайтида ёғинсизликдан тарс-тарс ёрилиб кетган, майса-ғиёҳлар қовжираб қолган сахро манзарасини образли-таъсирли тарзда акс эттирган. Бу юза қатлам ҳам бадиий-эмоционал жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, шу ҳолида ҳам ҳассос шеърхон қалбида муайян фикр ва туйғуларни кўзгата олади. 2. Асосий-иккинчи бадиий қатлам матннинг устувор ғоясини мужассамлаштирган. Бу ҳар бир, хусусан, ўзбек халқининг ўз Мустақиллигига эга бўлиш орзуси-идеалидир. Гарчи мазкур матнда парадигматик, синтагматик алоқа-боғланишлар мавжуд бўлса-да, ундаги етакчи фикр-ғояни юзага чиқаришда бинар оппозиция устувор аҳамият касб этган. Чунки зид муносабат ҳар қандай матнга ўткир драматизм бахш этади, бадиий пафосни юқори даражага кўтара олади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада шайх Рауф Парфининг “Муаллақ қўллардек булутлар” шеъри структур-семиотик жиҳатдан таҳлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. В статье осуществлен структурно-семиотический анализ стихотворения поэта Рауф Парфи “Облака, словно повисшие руки”.

RESUME. The article analyzes the poet Rauf Parfi's poem "Clouds like hanging hands" from a structural-semiotic point of view.

Таянч сўз ва иборалар: семиотика, структурал таҳлил, бинар оппозиция, белги, матний бўлак (лексия), катлам, бадний конфликт.

Ключевые слова и выражения: семиотика, структурный анализ, бинарная оппозиция, признак, текстовый отрывок (лексия), пласт, художественный конфликт.

Key words and word expressions: semiotics, structural analysis, binary opposition, character, text piece (lecture), layer, artistic conflict.

Дилноза ЖУМАЕВА “ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО” ДОСТОНЛАРИНИНГ АСОСИЙ ОБРАЗЛАРИ

“Юсуф ва Зулайхо” қисса-дostonларининг марказий қахрамонлари Юсуф ва Зулайхо образларидир. Ижодкорлар асосий гоё ва мақсадларини ана шу образлар орқали ифодалаганлар. Ушбу туркум дostonларда Юсуф уч хил кнёфада намоён бўлади. Биринчидан, у *гўзаллик* ва эзгуликнинг ёркин тимсоли, иккинчидан, *солиҳ фарзанд*, учинчидан эса *адолатли, халқпарвар шох* сиймосида тасвирланган.

Бу туркум дostonларнинг барчасида Юсуф алайҳиссаломнинг гўзалликда тенгсиз экани васф этилган. Жумладан, Дурбекка нисбат берилган дostonда Юсуфнинг хусни:

...*Ўзгалари эсисму ўшал эсон эди,*
*Инсу малак юзига ҳайрон эди*¹⁴⁶, –

дея таърифланса, Жомий дostonида Юсуф пайгамбарзодалар ичида энг гўзали ва энг хушфеъли сифатида тасвирланади. Унинг ички ва ташқи олами ўзаро уйғун, одоб-ахлоқ ва ақл-заковати гўзал чеҳрасига монанд. Қиссаларда Юсуф “сабр-қаноатнинг улуғвор фидойиси”¹⁴⁷, иймон-эътиқодли, Оллохнинг назари тушган комил иңсон сифатида гавдаланади. Юсуфнинг чоҳга ташлангандаги кечинмалари Андалиб дostonида унинг тилидан шундай талкин этилган:

Сабр айлагил ямон кунни ёд этма,
*Ҳақдин ўзгаларга инобат этма*¹⁴⁸.

Юсуф Мисрга қул бўлиб келгандан кейин ҳам бошидаги қора булутлар таркамайди. У ерда Миср Азизининг хотини Зулайхо сабаб бир неча йил зиндон азобини кўради. Зиндонда ётган вақтда ҳам у бошқа бандиларга қўлидан келганча яхшилик қилишга интилади, уларга ёрдам қўлини узатади. Камтарин ва ҳалоллиги боис зиндон бошлигининг кўнглига йўл топади. Тез орада унинг илму ҳикмат соҳиби экани ҳақидаги хабар бутун Миср халқига ёйилади. Миср шоҳи Райён ҳам унинг кўмагига эҳтиёж сезиб, Юсуфни зиндондан озод қилади ва улуғ мақомга кўтаради.

Маълумки, Юсуф ҳақидаги қиссаларнинг аксариятида ота-ўғил муносабатларига кенг ўрин берилган. Яъкуб фарзандлари ичида отасига энг суюқлиси Юсуф эди. Ўз ўрнида у ҳам отасининг хурматини жойига қўядиган,

¹⁴⁶ Д у р б е к. Юсуф ва Зулайхо. – Тошкент: Фан, 1959, 24-бет.

¹⁴⁷ Туркий Юсуф-Зулайхо. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Олим Равшанов. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 1995, 3-бет.

¹⁴⁸ А н д а л и б. Юсуфу Зулайхойи туркий. Тошбосма – Ташкент: “Азия” литографияси, 1915, 16-бет.